

Déri Balázs

A jobb lator szavai

Egy háromnyelvű tétel a nagypénteki kopt liturgiában*

A szent nyelv egyetemes vallási jelenség.¹ A vallástörténet tanulsága szerint minden tartósan működő vallásnak van szakrális nyelve. A kereszténység nyelvének, szent szövegei fordításainak a világhoz való hozzáigazítása tehát elméletileg is abszurd, a gyakorlatban felemás eredményű, bizonyosan hiábavaló, de származásos volta ellenére nehezen kimúló és ezért még sokáig súlyos károkat okozó erőlködés. A szent nyelv létalapja ugyanis a Szent, azaz a Numinózus² megtapasztalása. A Szent, az Isten, az Istenség, a Létező, a Leírhatatlan: radikálisan Más.³ Másága abban is áll, hogy másként kommunikál az emberrel, mint az emberek egymás közt, jóllehet olyasféle kommunikációs csatornákat használ, mint az emberek. Az emberek is másként kommunikálnak vele, mint embertársaikkal. A mindennapok nyelve és a szakrális nyelv közötti szakadék olyan nagy lehet, hogy a kommunikációs nehézség áthidalására „vallási szakértő” szükséges. Ilyen volt Delphoiban a Pythia extatikus beszédét értelmező papság, ilyen a hieratikus nyelvet ismerő óegyiptomi pap, és ilyen az a karizmatikus-pünkösdi keresztény, aki Szent Pál útmutatása szerint a gyülekezetben magyarázóként értelmezi a „nyelveken szóló” szavait. Hasonlóan: a szent iratok, szent liturgikus szövegek —az adott nyelvi közösség nagy részének lényegében vagy nagyrészt érthetetlen— szakrális nyelve is abban járatos vallási szakértőket igényel.

Déri Balázs (Budapest) zenetudós, klasszika-filológus, középkorkutató, az ELTE BTK Latin Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára és Vallástudományi Központjának vezetője.

* Az átdolgozott előadás eredetije elhangzott a 2012. április 4–6-án az ELTE BTK Gólyavárában tartott *Poetics of multilingualism — La poétique du plurilinguisme* című nemzetközi konferencián, „Bi- and trilingual pieces in the Coptic liturgy” címmel.

¹ A szent (szakrális nyelv) nyelv kérdéséről folyóiratunk korábbi számaiban: Christine MOHRMANN (ford. Déri Balázs): „Szakrális nyelv és köznyelv”, *Magyar Egyházzene* III (1995/1996) 261–269 (a német eredeti adataival), DÉRI Balázs: „A szakrális nyelv mint vallási jelenség”, *uo.* XII (2004/2005) 265–280, különösen 272skk. (Az itteni elméleti bevezetés ebből való mintegy-idezetét nem jelölöm külön.)

² E szakszóval Rudolf OTTO híres könyvére utalok: *A szent. Az isteni eszméjében rejlő irracionális és viszonya a racionálishoz*. Ford. Bendl Júlia. (A német eredeti címe: *Das Heilige. Über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen.*) Osiris Kiadó, Budapest 1997. A „numinózus” szakszó bevezetése: 15–17.

³ Ld. MOHRMANN i. m. 267.

Ami a szent szövegek és a liturgia nyelvét illeti, az említett lehetőségek (azaz a közösségnek lényegében ismeretlen nyelv, ill. a köznyelv) közötti helyzetet foglal el egy olyan nyelvváltozat, amely ugyan régiessége, idegen szavai és más jellemzői miatt eltér a mindennapi nyelvtől s ez néha bizonyos nehézséget is okoz az értésben, de a beszélők alapvetően vagy főbb vonalaiban automatikusan is értik a szent nyelvet. (Ilyen a kora középkorban a romanizált területeken a latin, az angoloknál ma a King James-Biblia vagy a konzervatív anglikán liturgia nyelve, a szláv népeknél az egyházi szláv, az arab nyelvű keresztényeknél az irodalmi arab, stb.) Idővel ez is válhat olyan archaikussá, lényegében holt nyelvvé, hogy már csak a liturgikus nyelvet fenntartó papság mint vallási szakértő vagy az iskolázott réteg érti. (A régi pogány római imák egy részét viszont, mint tudjuk, maguk a papi testületek sem értették.)

A szent nyelvet olyan népcsoportok is átvehetik, akik az illető nyelvnek korábbi formáit soha nem beszélték. Ilyen volt a védikus ind India sok „nem-árja” lakójának, a görög a nem görög népeknek, az ószláv a nem szláv népeknél, az arab a nem arab népeknél. Ilyen szent nyelv volt a közelmúltig a magyaroknak a latin, és elvileg ma is az lenne.

Az egyházi latin a latin nyelvnek egyik sajátos formája, amelyet elsősorban annak lexikája különböztetett meg az ún. pogány, klasszikus és vulgáris latintól. E szókincs egy része idegen hangzású héber szó (mint „Amen”, „Alleluia”); ezek a híveknek (önmagukban is) különös erővel bíró nyelvi elemek. Igen sok görög szó is bekerült az egyházi latinba, ámde az önálló görög mondatok használata az idők folyamán lényegében a „Kyrie eleison” akklamációra és az ún. *Trisagion* ritka használatára korlátozódott. Számos belső keletkezésű szó, továbbá szintaktikai hebraizmusok, grecizmusok, és vulgáris latin elemek is színezték a keresztény latin nyelvet. Az anyanyelv használata aztán részben egyes istentiszteleti szövegek népnyelvre fordításában és a prédikációkban, imákban, majd a késő középkortól kezdve a népnyelvű kanciókban szilárdult meg. A fordítások s nyelvi minták révén azonban az „új nyelvek” is megőrizték némi lenyomatát a héber–görög–latin eredetű nyelvi formáinak.

Hasonló bonyolult, és korok szerint változó eseteket tömegével ismerünk sok különböző keresztény kultúrában — s a zsidóságban is, mely egyes bibliai könyvekben s több, fontos imában megőrizte az arameust, és a héber írás révén különösen az egyszerű emberek a héber szent nyelv részének tekintik az arameus nyelvű imákat, verses szövegeket is.

Azt is mondhatjuk tehát, hogy a két-, három- vagy többnyelvűség legkiterjedtebb és a mindennapi érintkezés könnyítésén túlmenő használata — sajátos vallási jelenség. Ilyesmit célzott meg korlátozott formában a római katolikus egyház is a „liturgikus megújulás” során, az anyanyelvű liturgia bevezetésekor; ennek alapján elvileg elvárás lenne a mise állandó részeinek ismerete latinul is. A régi római rítust képviselő egyes csoportok a mise és részben a zsolozsma nyilvános, a népre tartozó szövegeinek párhuzamos (egymás utáni vagy fölcserélhető) latin–népnyelvű mondását-énekletését tűzték ki célul.

Többynnyelvűség a kopt kereszténységben

Az egyiptomi kopt kereszténység —orthodox és unitus águk is, de az alábbiak az orthodox egyházra vonatkoznak— azzal, hogy három szent nyelvet is kiterjedten használ (a koptot, a görögöt és a klasszikus arabot), különös esetet mutatja a többynnyelvűségnek. (Nem tekintve szent nyelvnek az istentiszteletben, legalábbis a prédikációban használt negyedik nyelvet, vagyis leginkább az egyiptomi, beszélt arab nyelvváltozatot, vagy a diaszpórában a befogadó ország többségi nyelvét; ezek a vallásos nyelv kategóriájába tartozhatnak.)

A koptok ősi keresztény ritusa és nyelvhasználata kialakulásának bemutatására most nincs mód, sem szükség. Elég annyi, hogy még a mai liturgia is fontos pontokon (az eucharisztikus kánon legszentebb szavaiban —„szereztetési ígék”—, a pap–diákonus–nép akklamatív szöveganyagában, de terjedelmes énekelt tételekben is) őrizi kizárólagos vagy párhuzamosan használatban legrégebbi nyelvét, a görögöt,⁴ amely nem csak Nagy Sándor utódai alatt, hanem a római uralom idején is hivatalos nyelv volt. Ez volt az elsősorban Alexandriában élő, hatalmas hellenizált zsidó diaszpóra nyelve is, —ennek dokumentuma az Ószövetség legfontosabb görög fordítása, a Septuaginta—, és természetesen ez lett az eleinte a zsidó megtérőkből szerveződött kereszténység mindennapi és liturgikus nyelve. Az óegyiptomi nyelv késő ókori – középkori változata a kopt, melynek írása alapvetően görög eredetű, de szókincsén is igen erős nyomot hagyott a görög, s némileg még mondattanán is. A Nílus-völgyben, az oázisokban s a Deltában élő kopt népesség erősen elkülönülő nyelvjárásokat beszélt és írt, közülük a dialektusok fölött is elterjedt szaidi volt a legjelentősebb, de a kopt kereszténységben a XI. századtól egyedül a Delta bohairi dialektusa a hivatalos változat, nem függetlenül attól, hogy a Nátron-völgy kolostorai is ezt használták. A bizánci orthodoxia és a tőle elkülönült, „monofizita” kopt egyház párhuzamos egyházszervezete egyaránt megőrizte a görög egyházi nyelvet: az előbbi kizárólagosan, az utóbbi a VI. századi koptra fordítás után is jelentős részben. A VII. században Egyiptom muszlim uralom alá került, s a hódítók arab nyelvét a mindennapi kommunikációban mind az iszlámra áttértek, mind a hitükhöz hű keresztények egyre inkább átvették. Úgy tudni, hogy a XI. században bekövetkezett nyílt keresztényüldözés részeként a kopt mindennapi használatát mindenestül tilalmazták. Bár időről időre suttognak olyan papi család(ok)ról, amely(ek) máig megőrizték volna a beszélt koptot, valójában az sok száz éve végleg visszaszorult a templomok falai közé mint a liturgia „holt” nyelve. Bizonytal a XII. századi Gabriel ibn Turaik pátriárka (pápa) gyakorlatias döntése vezette be az arabot az istentiszteletbe is mint párhuzamos lehetőséget. Ettől kezdve koptul mint lényegében

⁴ Megfigyeléseim szerint legalábbis ma már csak elméletben igaz, amit a kopt liturgia Borsai Ilona előtt legnagyobb kutatója írt: „About fifty per cent of the oral parts of the Coptic Liturgy is in Greek”: O. H. E. BURMESTER: „The Greek Kirugmata. Versicles and Responses, and Hymns in the Coptic Liturgy”, *Orientalia Christiana Periodica* II (1936/3–4) 363.

holt nyelven egy ideig ugyan még írtak himnuszokat, imákat, de a fölvirágzó arab keresztény irodalom részeként olyan szövegek is születtek, amelyeknek már nem volt kopt vagy görög eredetijük. Ugyanakkor a IV. és V. Kyrillos pátriárkák (1854–1861, 1874–1927) nevéhez fűződő kopt reneszánsz egy bizonyos grecizáló hulláma jegyében is bevezettek ősi keletkezésű bizánci görög énekelt tételeket az egyébiránt igen konzervatív egyiptomi liturgiába.⁵

Ma tehát a kopt liturgia mindenekelőtt a kopt és az arab nyelvet használja, de az egyes közösségektől, ill. papi vezetőiktől függ, hogy figyelembe véve egy adott szituációt, ott, ahol két (vagy három) nyelv is választható, melyiket részesítik előnyben. (Amikor csak a szerzetesi közösség van jelen, bizonyosan több a kopt szöveg, mint plébániai vagy nagy tömeg látogatta kolostori, székesegyházi istentiszteleteken). Vannak azonban csak koptul, csak görögül, csak arabul mondott-felolvasott-énekelt részek is, de (talán már csak megszokásból) általában mindegyik változatot közlik a népnek kiadott liturgikus könyvek is. Számos énekelt tétel, sok szentírási perikópa előírás szerűen két nyelven, egymás után kétszer hangzik el. Hogy ahol lehet, a papság milyen elv szerint dönt a változatok között, vagy pl. hogyan rövidíti meg az előírás szerűen kétnyelvű felolvasáskor a koptot, míg az arab teljes marad, kívülről nehéz követnie. E többnyelvű gyakorlat óvta meg a koptokat (más keleti és ókeleti egyházakat is) attól, hogy szakadásokhoz vagy a II. vatikáni zsinat után bekövetkezetre hasonlító nyelvi töréshez és hagyományvesztéshez vezessenek a nyelvhasználati viták. S aki többezres kopt gyülekezetet hall a Nyugaton elképzelhetetlen lelkesedéssel görögül vagy koptul fejből énekelni, az megszegegyenülten tapasztalja a mai többségi katolicizmus valóságos gyűlöletét a latin ellen. (Amit nem gyógyít a néhanapi nosztalgizálás...)

A két nyelven énekelt tételek a kopt, görög és az arab valamilyen kombinációjában hangzanak el, de van olyan kivételes eset is, amikor egy nagyon fontos szöveget egymás után három nyelven is elénekelnek. A sorrendet liturgikus előírás rögzíti, de ezt tapasztalatom szerint helyi szokás fölülírhatja.⁶

⁵ A görög tételekről, így a nagypénteki *O Monogenés*-ről, amely a bizánci liturgiában a liturgia (mise) 2. antifonjának doxológiája után elhangzó tropár, s a jobb lator énekéről ld. BORSAI Ilona: „Le tropaire byzantin «O Monogenés» dans la pratique du chant copte”, *Studia Musicologica A. Sc. H. XIV* (1972) 329–354; részben azonos: Uő: „Mélodies coptes des textes grecs byzantins”, in M. Berza — E. Stănescu (szerk.): *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines, Bucarest, 6–12 septembre, 1971*. Editura Academiei Republicii Socialiste România, Bukarest 1976. 493–503.

⁶ Tapasztalataimat leginkább hat, az 1990-es évek végén s a 2000-es évek elején folytatott alsóegyiptomi terepmunkám során szereztem. Jeruzsálemi előtanulmányok után többször hosszabb ideig a Kairó-Alexandria út kb. közepétől nyugatra fekvő Nitriai-sivatagban, az ún. Nátron-völgyben (Wadi El Natrun, Beheira Kormányzóság) található Szent Bisoj-kolostorban s mellette, a „Szírek kolostorában” voltam, de sokszor fölkerestem kairói templomokat, jártam Alexandriában és a diaszpórában is: párszor Bécsben, az utóbbi évtizedben pedig rendszeresebben a magyarországi (eleinte a ferencvárosi Gát utcai katolikus, majd a szentendrei „Pozsarevacska” szerb orthodox templomban, végül saját helyükön, a pestszentlőrinc-szemeretelepi templomban működő), az emigráció miatt sajnos egyre szaporodó kopt közösségekben. Ma már óriási lehetőséget jelent az interneten megismerni akár távoli kontinensek kopt liturgikus életét, a (fiatal) hívek véleményét.

A jobb lator háromnyelvű éneke

Különösen érdekes hallani, hogy az egyes nyelvekhez kapcsolódó teljes zenei anyag vagy máskor a lényegében azonos zenei anyagnak legalább a tempója, ritmikája hogyan változik a nyelvváltás miatt (tehát nemcsak a szótagelosztás különbségére gondolok), nyilván összefüggésben azzal, hogy mi a hívők (beleértve a papságot) viszonya az adott nyelvhez: így a legtöbbjük által pontosan nem, legföljebb nagy vonalakban (az arab fordítás alapján) értett, de igen nagyra becsült, „misztikus”, vagy éppen a faraonikus múlt monumentalitását a jelenbe hozó kopt (s a kopt íráskép miatt az egyszerűbb emberek számára koptnak számító görög) szöveget hordozó ének általában lassabb, mintegy el-méltakodó jellegű, míg a (klasszikus) arab szöveg zenéje ritmikusabb, gyorsabb.

A kopt nagyheti szertartások között⁷ sajátos helyet foglal el a nagypénteki 6. nappali óra. Ebben a óraban olvassák föl a négy evangélista párhuzamos szövegéből a keresztre feszítést. A nagyhét minden történése ebben kulminál, ahogy majd két nap múlva hasonlóan nagy, újabb csúcspontra ér húsvétkor. A Krisztus kereszthalála általi megváltás kardinális teológiai jelentősége megmutatkozik abban is, hogy különös ünnepélyességgel idézik fel a kopt liturgiában, amely egyébként sem a szűkszavúságáról híres...

Az ünnepélyességhez hozzátartoznak a órák szokott nagyheti rendjéhez képest terjedelmes betoldások, s az is, hogy ezek nagyrészt görög nyelvűek, kisebb részben koptok. Koptul énekel a közösség, miközben a papok (és egy nagy kolostorban akár sok tucat pap!) megtömjénezik a Krisztus-ikont. Sokkal több azonban a görög szöveg, köztük egy arab betoldásokra refrénként válszó doxológia, majd az *O Monogenés* (Istennek Egyszülött Fia és Igéje) tró-pár(ion), továbbá a bővített *Trisagion*, és az alább bemutatandó, leghosszabb betoldás: a jobb lator szavainak földézése énekkel, koptul, görögül, arabul: „Emlékezz meg rólam, Uram, midőn eljössz a te országodban!” (L 23,42)

Már egy XIII-XIV. századi liturgikus könyvben megtaláljuk,⁸ hogy miután az előénekes elénekelte a lator szavait, „a másik kórus” ugyanazon szavakkal válaszol, majd a lator hitvallását „arabul is értelmezik”. A forrás sajnos nem közli, hogy koptul vagy görögül, vagy mindkét nyelven énekl-e először.

A mai liturgikus könyvek —részletes bemutatásuktól most eltekintünk— egyrészt ellentmondások, másrészt nem tartalmazznak pontos előírásokat, hogy hogyan is, milyen váltakozással kell elénekelni a jobb lator három nyelven közölt szavait. Arról, hogy mi is történik a liturgikus közösségben, csakis a helyszínen győződhetünk meg. (Nyilván több megoldás létezik.)

⁷ Ld. DÉRI Balázs: „A kopt ortodox *Pascha* szentírási olvasmányai”, *Magyar Egyházzene* VI (1998/1999) 163–180; az idegen nyelvű szakirodalom fontosabb tételeire való hivatkozásokkal.

⁸ Ld. Juhannā ibn Abi Zakariā IBN SIBĀC (Ioannes Ibn Sibāc): *Pretiosa margarita de scientiis ecclesiasticis*. Recognita in textu arabico, apparatus critico aucta ac in latinum idioma versa a P. Vincentio Mistrih O. F. M. Latin fordítás: 567.

Megjegyzem, a lator szavait az „Uram” szónál parafrazeálják —de a három nyelvi változat nem egyformán!—, s így ismétlik meg még kétszer. Az eredmény egy háromrészes forma, azonos dallamsorokkal.⁹

Az egyiptomi könyvek előadási utasítások nélkül közlik a kopt szöveget (esetleg arab betűs átírással együtt, mert fontosnak tartják, hogy a koptot mindenki kövesse), s utána megadhatják az arab fordítást; majd közlik a görög szövegváltozatot (szintén arab betűs átírással s utána arab fordításban); végül az előénekes rövid, betoldásszerű könyörgő-elmélkedő éneksorait a lator hitvallása arab szövegváltozatával mint refrénnel.¹⁰ Az amerikai koptok három-, ill. négynyelvű könyve először a kopt szöveget közli, de megadja az arab és az angol fordítást is. Eszerint a felolvasó éneklí mind a három kopt sort, a népé utána a teljes görög szöveg. (A görögöt is arab és angol fordítással közlik.) Az előénekes arab soraira pedig a gyülekezet görögül felel a lator szavaival.

Mikor a Szent Bisoj-monostorban 1998-ban először vettem részt a nagypénteki szertartáson, jelen volt a koptok nemrég elhunyt pátriárkája, III. Senuda és így főkántora, Ibrahim Ayyad diakonus, híres, rendkívüli muzikalitású személyiség is. Ekkor, akár 2000-ben, a kopt változat első és harmadik sorában Ayyad, a második sornál a kolostor legjobb énekeseinek kórusa vezette a több száz főnyi közösség (szerzetesek és vendégek) énekét. A görög változat első és harmadik sorát a kiskórus, a másodikat Ayyad hangja uralta. Az arab változatot Ayyad indította, a gyülekezet együtt énekelte mindhárom sort. A főkántor énekelte arab éneksorokra az egész nép refrénje válaszolt a jobb lator szavaival, de nem görögül, mint az amerikai könyv szerint, hanem arabul.

Koptul s görögül lényegében azonos dallamra énekelnek, csak a szótagok elrendezése más, és lényegében minden ismétlődő sor egy új dallamváltozat (legalábbis a szólista díszítésében). Az arab dallam azonban jelentősen eltér. Fölvételeimen jól érződik, hogy a közösségnek az arabbal való azonosulása nagyobb, de talán az ismétlések miatt is egyre hangosabb, sodróbb, eksztatikus az arab nyelvű éneklés, a döntően közösségi ének miatt az ornamentika szinte eltűnik.

A koptok a koptnál és a görögöknél a klasszikus arabot nyilván jobban értik, mert közelebb áll az egyiptomi arab köznyelvhez. Jobban, mint a fáraók nyelvének utódját, amelyért őseik annyit szenvedtek. S jobban, mint a görögöt, ahogyan Egyiptom meghallotta az evangéliumot. De semmiképp le nem mondanának a háromnyelvűség különös, akár „misztikus”-nak is nevezhető, a hagyományhoz tartozást erősítő, többes identitást jelző hatásáról.

⁹ Sajnos, csak a kopt és a görög változatot elemzi saját felvételének lejegyzésével BORSAI Ilona: „Le tropaire byzantin «O Monogenés»” (ld. 5. jz.) 350skk! Még a hangfekvés is azonos az enyémekkel, évtizedekkel későbből!

¹⁰ Egy könyv megfelelő oldalát ld. itt előbb, a 478. oldalon! A görög szöveg különösége, hogy az egyébként képzett papok, akik a liturgikus könyveket szerkesztik, a görög szavakat nem az értelem, hanem mintegy a zenei frázisok szerint tagolják. Ilyen furcsa írásképet a középkori latin könyvekben idézett görög szövegeknél tapasztalunk...